

Μ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ

ΤΟ ΣΥΓΚΙΝΗΣΙΑΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΛΙΝΩΔΙΕΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Στην ανάλυση που ακολουθεί ο όρος *συγκινησιακό στοιχείο* αποδίδει την ψυχική ένταση και τη συναισθηματική φόρτιση με την οποία ο Ρωμαίος ιστορικός βιώνει την πραγματέυση της εθνικής του ιστορίας. Το στοιχείο αυτό, που δεν έχει γίνει μέχρι τώρα αντικείμενο ειδικής μελέτης¹, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τρία χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης: το πρώτο αφορά το θέμα του Ρωμαίου ιστορικού· το δεύτερο τη *σκοπιά* από την οποία το προσεγγίζει· και το τρίτο τη *διάθεση* με την οποία το προσεγγίζει².

Όσον αφορά τον πρώτο παράγοντα, θα πρέπει να υπενθυμίσω ότι από τη γένεση της η ρωμαϊκή ιστοριογραφία είναι εθνοκεντρική³. Ο Ρωμαίος ιστορικός γράφει σχεδόν αποκλειστικά ρωμαϊκή ιστορία. Η ενασχόλησή του με την ιστορία των άλλων λαών ακολουθεί την πορεία των πολέμων και των κατακτήσεων της Ρώμης ή υπαγορεύεται από την αγωνία του για την τύχη της αυτοκρατορίας. Ο Ρωμαίος ιστορικός αποφεύγει τη συγγραφή παγκόσμιας ιστορίας⁴. Επίσης αποφεύγει να παρουσιάσει

---

1. Οι μελετητές περιορίζονται στην υπογράμμιση του συγκινησιακού στοιχείου σε συγκεκριμένα χωρία, χωρίς να εντάσσουν τις επισημάνσεις τους σε μια γενικότερη θεώρηση της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας. Εξαιρέση αποτελούν οι παρατηρήσεις τους σχετικά με την απαισιοδοξία που διέπει τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη. Αναφέρω για παράδειγμα τον R. Häussler, *Tacitus und das historische Bewusstsein*, Heidelberg 1965, 162, ο οποίος παρατηρεί ότι ο *amor patriae* του Ρωμαίου ιστορικού εκδηλώνεται ως έγνοια, φόβος και απόγνωση αναφορικά με την τύχη της αυτοκρατορίας.

2. Κατά συνέπεια η εργασία αυτή εξετάζει το συγκινησιακό στοιχείο όχι ως αυθύπαρκτη κατηγορία αλλά ως απότοκο κάποιου ή κάποιων από τους παραπάνω παράγοντες. Έτσι νομίζω πως αίρεται η πιθανή αντίρρηση ότι ένα κείμενο Ρωμαίου ιστορικού δεν μπορεί εύκολα να θεωρηθεί «αυθόρμητο», και μάλιστα εφόσον προϋποθέτει την *ars* στον ύψιστο βαθμό. Με άλλα λόγια το συγκινησιακό στοιχείο είναι το ίδιο εμπλεδωμένο στη ρωμαϊκή ιστορική συνείδηση όσο και οι παράγοντες στους οποίους οφείλει τη γένεσή του.

3. Βλ. γενικά G. De Sanctis, *Problemi di storia antica*, Bari 1932, 229 κεξ.· U. Knoche, «Das historische Geschehen in der Auffassung der älteren römischen Geschichtsschreibung», *NJBB* 2 (1939) 289 - 299, 289 κεξ.· Häussler, ό.π., 155 κεξ.· Ch. W. Fornara, *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley / Los Angeles 1983, 41 - 42.

4. Κύριες εξαιρέσεις αποτελούν τα *Chronica* του Κορνήλιου Νέπωτα, από τα οποία διασώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα και αυτά σε έμμεση παράδοση, και η Επιτομή των *Historiae Philippicae* του Πομπηίου Τρόγου που έκανε ο Ιουστίνος. Βλ. σχετικά T. P. Wiseman, *Clio's Cosmetics: Three Studies in Greco - Roman Historiography*, Leicester 1979, 154 - 166· O. Seel, *Eine Römische Weltgeschichte*, Nürnberg 1972· βλ. επίσης γενικότερα A. Momigliano, «The Origins of Universal History», *ASNSP* 12 (1982) 533 - 560, με βιβλιογραφία.

τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως διάδοχη κατάσταση σε προγενέστερες αυτοκρατορίες ή ηγεμονίες⁵ και, από την άλλη πλευρά, δεν αφήνει να διαφανεί η προοπτική κάποιου μελλοντικού διάδοχου σχήματος⁶. Σύμφωνα με την αντίληψή του, η Ρώμη έχει την αρχή και το τέλος στον εαυτό της⁷. Ο ιστορικός ατενίζει με δέος και πανικό την περίπτωση κατάλυσης του ρωμαϊκού κράτους⁸. Η τάση του αυτή να περιχαράκωνει αυστηρά το αντικείμενό του, το οποίο συμβαίνει μάλιστα να είναι η ιστορία του τόπου του, ευνοεί την ψυχική ταύτισή του με το θέμα που πραγματεύεται και η ταύτιση αυτή προκαλεί με τη σειρά της τη συγκινησιακή φόρτιση του ιστορικού.

Ένα δεύτερο ουσιώδες γνώρισμα της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης αποτελεί η πρόσεγγιση του αντικειμένου από ηθική, ή ακριβέστερα ηθικοπολιτική, σκοπιά⁹. Σύμφωνα με την αντίληψη του Ρωμαίου ιστορικού της δημοκρατίας, η δημιουργία της αυτοκρατορίας δεν συνδέεται τόσο με την πολιτειακή συγκρότηση και τη στρα-

5. Είναι γεγονός ότι η έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οδήγησε στην πλήρη σχεδόν ταύτιση της παγκόσμιας ιστορίας με τη ρωμαϊκή. Παρά ταύτα η ένταξη της Ρώμης στο διαχρονικό σχήμα της διαδοχής των ηγεμονιών και η συγγραφή της ιστορίας λαών που βρίσκονταν έξω από τη ρωμαϊκή επικράτεια ακολούθησαν το δρόμο τους έξω από τη ρωμαϊκή ιστοριογραφική παράδοση (με χτυπητή εξαίρεση τον Πομπήιο Τρόγο), εφόσον μάλιστα το σχήμα της διαδοχής των ηγεμονιών εξυπηρούσε θαυμάσια τις εθνικές διεκδικήσεις των ανατολικών κυρίως λαών με το να οδηγεί με ιστορική νομοτέλεια στην προοπτική της πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Βλ. σχετικά J. Ward Swain, «The Theory of the Four Monarchies: Opposition History under the Roman Empire», *CP* 35 (1940) 1 - 21· Momigliano, ό.π., 542 κεξ· και γενικότερα H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*, Basel 1938 (ανατ. Berlin 1964). Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι οι μεγάλοι Ρωμαίοι ιστορικοί Σαλλούστιος, Λίβιος και Τάκιτος στα Προοίμιά τους δεν καταφεύγουν στη σύγκριση της Ρώμης με προγενέστερες ηγεμονίες ούτε καν για να εγκωμιάσουν τη Ρώμη, πράγμα που αντίθετα κάνουν οι Έλληνες ιστορικοί Πολύβιος (1,1 - 2) και Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (1, 2, 2 - 4). Για τους δύο αυτούς Έλληνες ιστορικούς βλ. J. M. Alonso - Núñez, «Die Abfolge der Weltreiche bei Polybios und Dionysios von Halikarnassos», *Historia* 32 (1983) 411 - 426.

6. Η ρωμαϊκή ιστορική σκέψη απορρίπτει την ιδέα της ένταξης της Ρώμης σε οποιοδήποτε σχήμα διαδοχής επειδή μια τέτοια θεώρηση έρχεται σε σύγκρουση και με την αιωνιότητα αλλά και με τη μοναδικότητά της ως ιστορικής πραγματικότητας (ή, όπως λέει ο Λίβιος στην *Praefatio*, 11: *nulla umquam res publica nec maior nec sanctor nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit*). Αντίστροφα, προωθεί συστηματικά την ιδέα της εσωτερικής ανανέωσης, δηλαδή την ανακύκλωση του ιδανικού παρελθόντος (για την ανακύκλωση ως χαρακτηριστικό της ρωμαϊκής ιστορικής σκέψης βλ. γενικά Momigliano, ό.π., 536).

7. Σχετικό είναι και το μοτίβο της Ρώμης που συντρίβεται από το βάρος της ίδιας της δύναμής της, για το οποίο βλ. E. Dutoit, «Le thème de la force qui se détruit elle - même (Hor. *Epod.* 16,2) et ses variations chez quelques auteurs latines», *REL* 14 (1936) 365 - 373· P. Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris 1963, 251 κεξ.

8. Παραθέτω ενδεικτικά το κλασικό χωρίο από την *Germania* του Τακίτου (33,2): *maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui, quando urgentibus (iam) imperii fatis nihil iam praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam*. Βλ. επίσης Häussler, ό.π., 162.

9. Βλ. σχετικά H. Drexler, «Die moralische Geschichtsauffassung der Römer», *Gymnasium* 61 (1954), 168 - 190· V. Pöschl, «Die Römische Auffassung der Geschichte», *Gymnasium* 63 (1956) 190 - 206. Γενικότερα βλ. επίσης D. Earl, *The Moral and Political Tradition of Rome*, Ithaca, New York 1967.

τιωτική οργάνωση της Ρώμης — παράγοντες που ο Πολύβιος θεωρεί θεμελιακούς — όσο με την άριστη ηθική επίδοση των Ρωμαίων (ή ακριβέστερα των εκπροσώπων της ρωμαϊκής αριστοκρατίας)¹⁰. Και από την άλλη πλευρά, η εσωτερική κρίση που μασιάζει τη Ρώμη την περίοδο της ύστερης δημοκρατίας ερμηνεύεται ως συνέπεια των κατακτήσεων της Ρώμης ή της επαφής των Ρωμαίων με ξένους λαούς, παράγοντες που, κατά την γνώμη των ιστορικών, επιφέρουν την αλλοίωση της ηθικής φυσιογνωμίας των Ρωμαίων, και ειδικότερα την υποχώρηση ή εξαφάνιση πατρογονικών αρετών και την εμφάνιση εθνικών αδυναμιών και ελαττωμάτων¹¹. Όσο για τον ιστορικό των χρόνων της αυτοκρατορίας¹², αυτός συγκεντρώνει κυρίως την προσοχή του αφενός στις αρετές και στις αδυναμίες του αυτοκράτορα (και των συμβούλων του) και αφετέρου στην αξιολόγηση της στάσης των πολιτών απέναντί του. Η απουσία της κριτικής και πολυδιάστατης οπτικής στην προσέγγιση των ιστορικών δεδομένων, και μάλιστα όταν το αντικείμενο είναι σχεδόν αποκλειστικά εθνική ιστορία, οδηγεί μοιραία στη σχηματοποίηση, η οποία ευνοεί φυσιολογικά τη συγκινησιακή τοποθέτηση του ιστορικού.

Σε άμεση σχέση με τον παραπάνω παράγοντα δρίσκεται η έντονα απαισιόδοξη διάθεση με την οποία ο Ρωμαίος ιστορικός προσεγγίζει το θέμα του¹³. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η ρωμαϊκή ιστορική σκέψη, και σε σχέση πάντα με την εθνική ιστορία, κυριαρχείται από σχήματα ιστορικής εξέλιξης που οδηγούν σε καθοδική πορεία. Στην εποχή της δημοκρατίας το καίριο πρόβλημα για τον ιστορικό είναι η ηθική

10. O V. Pöschl, *Römischer Staatsgesinnung in den Geschichtswerken des Sallusts*, Berlin 1940, 55, αποκαλεί το στίχο του Έννιου *moribus antiquis res stat Romana virisque* (που μας διέσωσε ο Κικέρωνας, *De rep.* 5,1) θεμέλιο της ρωμαϊκής πολιτικής σκέψης. Η ουσία της σκέψης αυτής επανέρχεται στο *De coniuratione Catilinae* του Σαλλουστίου (5,9) και πιο ανεπτυγμένη στην *Praefatio* (9) του Τίτου Λιδίου.

11. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι οι Ρωμαίοι ιστορικοί της περιόδου αυτής προβάλλουν κυρίως εξωγενή αίτια για την ηθική παρακμή (τα σχήματα που επανέρχονται είναι: εξαφάνιση του «αντίπαλου δέους», διαβρωτική επίδραση ξένων ηθών· το δεύτερο υπάρχει ήδη στον Φάβιο Πίκτωρα, απ. 20 P²) και διαφοροποιούνται μόνον ως προς την χρονολόγηση της αρχής της παρακμής. Η έμφαση στον εξωγενή παράγοντα — και μάλιστα για στοιχεία όπως η *ambitio* (!) και η *discordia* (!)· βλ. παρακάτω την παλινωδία του Σαλλουστίου — υπογραμμίζει από μία ακόμη σκοπιά την αντίληψη του Ρωμαίου ιστορικού για την *μοναδικότητα* της Ρώμης (βλ. παραπάνω σημ. 6). Για κριτική θεώρηση των απόψεων των Ρωμαίων ιστορικών γύρω από το θέμα της ηθικής παρακμής βλ. A. W. Lintott, «Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic», *Historia* 21 (1972) 626 - 638· G. Bonamente «Il *metus Punicus* e la decadenza di Roma in Sallustio, Agostino ed Orosio», *GIF* 27 (1975) 137 - 169· B. Levick, «Morals, Politics and the Fall of the Roman Republic», *G & R* 29 (1982) 53 - 62.

12. Αναφέρομαι κυρίως στον Τάκιτο, το έργο του οποίου όμως συνοψίζει τη ρωμαϊκή ιστοριογραφική παράδοση του 1^{ου} αιώνα μ.Χ.· βλ. σχετικά F. Klingner, «Tacitus und die Geschichtsschreibung des 1. Jhs.n.Chr.», *MH* 15 (1958) 194 - 201.

13. Βλ. σχετικά Pöschl, «Die Römische...», ό.π., 162. Για την αντίθετη άποψη βλ. L. Ferrero, *Rerum Scriptor. Saggi sulla storiografia romana*, Trieste 1952, 53 κεξ. Θα πρέπει να παρατηρήσω εδώ ότι οι εξαιρέσεις δεν επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ακόμη οι αισιόδοξες απόψεις εμφανίζονται κατά κύριο λόγο στα πλαίσια της διολογικής θεώρησης της ρωμαϊκής ιστορίας (βλ. παρακάτω σημ. 16), δηλαδή σε ένα σχήμα που από τη φύση του προϋποθέτει την παρακμή. Η «διολογική ανανέωση» αναγνωρίζει την παρακμή και προσπαθεί να την θεραπεύσει αναπαράγοντας το ίδιο σχήμα, δηλαδή με εσωτερική ανακύκλωση (βλ. και παραπάνω, σημ. 6).

παρακμή, δηλαδή η υποχώρηση ή εξαφάνιση των εξιδανικευμένων *poies* του παρελθόντος¹⁴. Στην εποχή της αυτοκρατορίας το ενδιαφέρον του ιστορικού απορροφά η απώλεια της *libertas* και οι συνέπειές της¹⁵. Επίσης και στις δύο περιόδους ο Ρωμαίος ιστορικός υιοθετεί το σχήμα της βιολογικής εξέλιξης του ρωμαϊκού κράτους, οι φάσεις του οποίου αντιστοιχούν στις ηλικίες του ανθρώπου και το οποίο εμπειριέχει από τη φύση του την παρακμή, είτε αυτό δηλώνεται είτε όχι¹⁶. Τα απαισιόδοξα αυτά σχήματα βαραίνουν καταθλιπτικά πάνω στον ιστορικό, ο οποίος παρακολουθεί με άγχος και αγωνία την καθοδική πορεία της Ρώμης, χωρίς όμως ταυτόχρονα να είναι διατεθειμένος να αμφισβητήσει τα κέρδη του παρόντος, δηλαδή την εδαφική εξάπλωση (για τα χρόνια της δημοκρατίας) και την πολιτειακή συνοχή και εσωτερική ειρήνη (για τα χρόνια της αυτοκρατορίας)¹⁷.

Στην εργασία μου αυτή θα ασχοληθώ ειδικότερα με μια συγκεκριμένη λειτουργία του συγκινησιακού στοιχείου, δηλαδή με την επίδρασή του σε γενικές ιστορικές εκτιμήσεις και στα προγράμματα των ιστορικών. Η λειτουργία του αυτή μας επιτρέπει να εξηγήσουμε με ενιαία προσέγγιση γνωστές παλινωδίες του Σαλλουστίου, του Λιβίου και του Τακίτου¹⁸. Για να αντιληφθούμε καλύτερα το αίτιο αυτών των παλινωδιών είναι απαραίτητο να έχουμε υπόψη μας αυτό που θα ονομάσω «τάση του Ρωμαίου ιστορικού για συγκινησιακή αντιστάθμιση και συγκινησιακή υπερεκτίμηση». Συγκεκριμένα, η έντονη συγκινησιακή σχέση του ιστορικού με το αντικείμενό του τον παρασύρει σε υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις ή σε τοποθετήσεις που αντισταθμίζουν σύστοιχες συγκινησιακές θεωρήσεις της ιστορικής πραγματικότητας. Έτσι ο

14. Βλ. παραπάνω σημ. 9, 10, 11.

15. Πολύ εύστοχα η M. Ducos, «La liberté chez Tacite: droits de l'individu ou conduite individuelle?» *BAGB* 1977, 194 - 217, αποκαλεί ολόκληρο το έργο του Τακίτου «une meditation sur la liberté» (σελ. 216). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση του Τακίτου στο Προοίμιο των *Historiae* ότι η νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο σηματοδοτεί την αρχή της παρακμής της ιστοριογραφίας και της ρητορείας (το δεύτερο θέμα απασχολεί, όπως είναι γνωστό, τον Τάκιτο στο έργο του *Dialogus de oratoribus*: βλ. σχετικά K. Heldmann, *Antike Theorien über Entwicklung und Verfall der Redekunst*, *Zetemata* 77, München 1982, 255 κέξ.).

16. Βλ. σχετικά R. Häussler, «Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs», *Hermes* 92 (1964) 313 - 341· M. Ruch, «Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus», *ANRW* 2 (1972) 827 - 841.

17. Ο Fornara, ό.π., 67 κέξ., χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη από τον Σαλλούστιο έως τον Τάκιτο ως μονοθεματική, με την έννοια ότι οι ιστορικοί των τελευταίων χρόνων της δημοκρατίας συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο ζήτημα της ηθικοπολιτικής αποσύνθεσης της ρωμαϊκής πολιτείας, ενώ τους ιστορικούς των αυτοκρατορικών χρόνων απασχολεί η στέρεση της *libertas*, που είχε όμως ως συνέπεια τον τεματισμό της αποσυνθετικής διαδικασίας· και καταλήγει: «We observe, therefore, a tradition of historical writing lasting for more than two hundred years, whose uniform theme is treated by individuals involved with, and suffering from, the very conditions they attempt to describe and analyze».

18. Οι επισημάνσεις που κάνω είναι ενδεικτικές και περιορίζονται σε γνωστά και πολυσυζητημένα προβλήματα. Τα προβλήματα που αφορούν το ιστορικό έργο του Σαλλουστίου και του Λιβίου θίγονται, από διαφορετική σκοπιά, και στη διδακτορική μου διατριβή *Livy's Praefatio and Sallust*, O.S.U. 1980 (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan), στην οποία παραπέμπω για πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση. Εδώ θα με απασχολήσει η ερμηνεία τους με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που ανέπτυξα παραπάνω.

ιστορικός αναγκάζεται αργότερα — ύστερα από λογική διεργασία, πληρέστερη έρευνα των δεδομένων ή και κάτω από την πίεση των πραγμάτων — να αναθεωρήσει τις προγενέστερες εκτιμήσεις ή τοποθετήσεις του, είτε σιωπηρά είτε και με ανοιχτή ομολογία της αρχικής του πλάνης¹⁹.

Θα αρχίσω την παρουσίαση του ρόλου του συγκινησιακού στοιχείου στις παλινωδίες των Ρωμαίων ιστορικών από τον Σαλλούστιο. Είναι γνωστό ότι ο ιστορικός αυτός στο έργο του *Historiae* αναθεωρεί σε κάποιο βαθμό την εικόνα του ρωμαϊκού παρελθόντος που εκθέτει στο *De coniuratione Catilinae* και στο *Bellum Iugurthinum*. Συγκεκριμένα, στη λεγόμενη «Αρχαιολογία» του *De coniuratione Catilinae* (6-13) και στη γνωστή παρέκδραση του *Bellum Iugurthinum* (41 - 42) ο Σαλλούστιος συνθέτει μια ειδυλλιακή εικόνα των ρωμαϊκών ηθών μέχρι την πτώση της Καρχηδόνας το 146 π.Χ., χρονολογία που θεωρεί σημαδιακή γιατί, κατά τη γνώμη του, με την εξαφάνιση του *metus hostilis* που αντιπροσώπευε η Καρχηδόνα εμφανίζονται στη Ρώμη η *avaritia*, η *luxuria*, η *ambitio*, και η *discordia*. Στα αποσπάσματα όμως του Προοιμίου των *Historiae* ο Σαλλούστιος δείχνει να έχει μεταβάλει σε κάποιο βαθμό την αρχική του αντίληψη. Οι απόψεις των μελετητών σχετικά με το είδος και την έκταση της αναθεώρησης διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Το βέβαιο είναι πάντως ότι σύμφωνα με τη νέα θεώρηση του ιστορικού η *discordia* εμφανίζεται στη Ρώμη *iam inde a principio* (απ. 7) και μάλιστα οι ρίζες της εντοπίζονται στην ίδια τη φύση του ανθρώπου (απ. 11: *vitio humani generis*). Επίσης ο χρόνος της άριστης ηθικής επίδοσης των Ρωμαίων τοποθετείται στην περίοδο ανάμεσα στον Β΄ Καρχηδονιακό πόλεμο και στην καταστροφή της Καρχηδόνας το 146 π.Χ., χρονολογία που διατηρείται και στη νέα θεώρηση του Σαλλουστίου ως σημείο καμπής στην εξέλιξη των ρωμαϊκών ηθών²⁰.

Για να εξηγήσουμε τη γένεση της αρχικής αντίληψης του Σαλλουστίου σχετικά με την ειδυλλιακή εικόνα των ηθών της Ρώμης μέχρι το 146 π.Χ., είναι απαραίτητο να την εντάξουμε στο συγκινησιακό κλίμα των προοιμίων και των παρεκδράσεων των δύο μονογραφιών. Εκεί ο Σαλλούστιος σκιαγραφεί μια ζοφερή εικόνα των ηθών της σύγχρονης του Ρώμης, για τα οποία δηλώνει πως αισθάνεται «πίκρα και αηδία» (*Iug. 4,9: me civitatis morum piget taedetque*). Η διαφθορά και η εξαχρείωση κυριαρχούν στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή των Ρωμαίων. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε πως ο απόλυτος εξωραϊσμός των ρωμαϊκών ηθών μέχρι το 146 π.Χ., ο οποίος ξαφνιάζει ακόμη και αν πάρουμε υπόψη μας τα ρωμαϊκά δεδομένα που διέγραφα παραπάνω, λειτουργεί φυσιολογικά ως συγκινησιακή αντιστάθμιση και εξισορρόπηση της δραματικά φορτισμένης σκιαγράφησης των ρωμαϊκών ηθών της εποχής του ιστορικού.

Μια δεύτερη περίπτωση παλινωδίας με παρόμοια αφετηρία εντοπίζουμε στο *De coniuratione Catilinae*. Συγκεκριμένα, στην «Αρχαιολογία» της μονογραφίας αυτής ο Σαλλούστιος παρουσιάζει την ανοδική πορεία της Ρώμης μέχρι το 146 π.Χ. ως

19. Στην ουσία δηλαδή έχουμε δύο αποκλίνουσες ή διαμετρικά αντίθετες εκτιμήσεις του ίδιου φαινομένου, η μία από τις οποίες έχει συγκινησιακό υπόβαθρο.

20. Βλ. γενικά D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966, 41 κεξ.

αποτέλεσμα της συλλογικής προσπάθειας του ρωμαϊκού λαού. Απουσιάζει δηλαδή από την ανάλυση αυτή οποιαδήποτε αναφορά στην υποδειγματική δράση (τα γνωστά *exempla virtutis*) κάποιου επώνυμου Ρωμαίου. Αντίθετα στο 53^ο κεφάλαιο του ίδιου έργου, ο ιστορικός υποστηρίζει πως «μετά από πολλή σκέψη» (*mibi multa agitantis*) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλες οι ρωμαϊκές επιτυχίες πρέπει να αποδοθούν στην «εξαιρετική δράση λίγων πολιτών της» (*paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse*). Η φράση «μετά από πολλή σκέψη»²¹ προσδίδει, νομίζω, στη νέα εκτίμηση του Σαλλουστίου τη διάσταση μιας λογικής αναθεώρησης της αρχικής άποψής του. Και η αρχική εκείνη αντίληψή του — ή επιλογή, εφόσον μάλλον απηχεί τον Κάτωνα — σύμφωνα με την οποία τα επιτεύγματα της Ρώμης υπήρξαν το προϊόν συλλογικής δράσης, θα πρέπει με τη σειρά της να ερμηνευθεί ως συγκινησιακή αντίδραση στον αρνητικό ρόλο της πολιτικής προσωπικότητας τις τελευταίες δεκαετίες της δημοκρατίας, που βρίσκει την ιδανική της έκφραση στην κεντρική μορφή αυτής της μονογραφίας του ιστορικού, δηλαδή τον Λεύκιο Σέργιο Κατιλίνα. Ακριδώς στο ίδιο αυτό χωρίο του *De coniuratione* ο Σαλλούστιος, θέλοντας να εξηγήσει την έλλειψη επιφανών Ρωμαίων (*virtute magni*) τις τελευταίες δεκαετίες της δημοκρατίας, παρομοιάζει τη Ρώμη της εποχής του με ένα βιολογικό οργανισμό που έχει εξαντλήσει την αναπαραγωγική του ικανότητα²².

Ιδιαίτερα έντονο εμφανίζεται το συγκινησιακό στοιχείο στην *Praefatio* του Τίτου Λιβίου²³. Στο κείμενο αυτό κυριαρχεί η φορτισμένη αντιπαράθεση του εξιδανικευμένου παρελθόντος της Ρώμης προς τη ζοφερή εικόνα της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορίας της. Τα συναισθήματα του ιστορικού εκδηλώνονται ως αγαλλίαση, ενθουσιασμός και περηφάνια για τη φάση της ηθικοπολιτικής παρακμής, και ως πίκρα, απογοήτευση και οδύνη για τη φάση της ηθικοπολιτικής παρακμής.

Θεμελιακός είναι παραπέρα ο ρόλος του συγκινησιακού στοιχείου στην επιλογή του θέματος του ιστορικού (*inventio*). Πρώτα - πρώτα, ο Λίβιος επιλέγει το θέμα του, δηλ. τη συγγραφή ρωμαϊκής ιστορίας *ab urbe condita*, ομολογώντας απερίφραστα τα συγκινησιακά του κίνητρα. Μιλάει αρχικά (3) για την ευχαρίστηση (*iuvabit*) που του προκαλεί η επιλογή του αυτή. Παρακάτω (11) χαρακτηρίζει τη σχέση του με το θέμα που θα πραγματευτεί ως «έρωτα» (*amor suscepti negotii*). Όσον αφορά ειδικότερα την πραγμάτευση της ιστορίας του απώτερου παρελθόντος της Ρώμης (4: *primae origines proximaque originibus*) ο Λίβιος αντιδιαστέλλει την ηδονή (*voluptas*) που του προκαλεί αυτή η προοπτική προς την αποστροφή που αισθάνεται το ακροατήριό του για τέτοια θέματα (*minus praebitura voluptatis sint, festinantibus ad haec*

21. Πρόβ. επίσης 53,2 *sed mihi multa legenti multa audienti*.

22. *Sicuti effeta parentum [vi]:* πρόκειται για τη γραφή που παραδίδουν τα καλύτερα χειρόγραφα με την προσθήκη του Ritschl. Για τις άλλες διορθώσεις που προτάθηκαν βλ. P. Mc Gushin, *C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae: A Commentary*, Leiden 1977, *ad loc.*

23. Ο G. Funaioli, «Il proemio alle storie di T. Livio», *Studi di Letteratura antica*, II 1, Bologna 1947, 53, παρατηρεί σχετικά: «Non esiste prima di Livio nella storiografia un proemio di contenuto sì personale, d' un io prorompente a note così intime».

pona...). Τέλος, τονίζει πως πρόθεσή του είναι να αφιερωθεί ολόψυχα (*tota mente*) σ' αυτήν την ιστορική αναδρομή (5).

Ο Λίβιος εξειδικεύει απερίφραστα και απροκάλυπτα την επίδραση του συγκινησιακού στοιχείου στις επιλογές και στις εκτιμήσεις του. Ομολογεί δηλαδή (5) πως η αγωνία (*cura*) που του δημιουργεί η ζοφερή εικόνα της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορίας της Ρώμης μπορεί «να του ταράξει την ψυχή» (*sollicitum efficere posset*). Διαβλέπει με άλλα λόγια τον κίνδυνο που διατρέχει, ενώ θα πραγματεύεται την ιστορία της περιόδου αυτής, να εγκλωβιστεί στο φορτισμένο κλίμα της εποχής, αλλά σπεύδει να διαβεβαιώσει τον ακροατή ή αναγνώστη του πως θα τηρήσει απαρασάλευτα την αρχή της αντικειμενικής εξιστόρησης των γεγονότων. Έτσι η συνακόλουθη εκτίμηση ότι η ενασχόλησή του με την ιστορία των πρώτων αιώνων της Ρώμης είναι ένα καταφύγιο που θα του επιτρέψει να αποστρέψει προσωρινά το βλέμα του από τις συμφορές που έζησε η γενιά του τις προηγούμενες δεκαετίες, αντισταθμίζει στο συγκινησιακό επίπεδο την ψυχική ταραχή που νιώθει καθώς ατενίζει την πρόσφατη οδυνηρή πραγματικότητα.

Θα περίμενε δέβαια κανείς πως ο Λίβιος, μετά την τόσο ζωηρή επιθυμία του για φυγή στο απώτερο παρελθόν της Ρώμης, θα επεδίωκε να εκμεταλλευτεί όσο γίνεται περισσότερο το αρχαιοδιφικό και χρονογραφικό υλικό που είχε στη διάθεσή του για την περίοδο αυτή. Η πραγματικότητα όμως είναι μάλλον διαφορετική, στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψή μου ότι η επιλογή του θα πρέπει να ερμηνευτεί στο φως της συγκινησιακής αντιστάθμισης. Ο Λίβιος δηλαδή αφιερώνει στους έξι περίπου αιώνες που καλύπτει η προϊστορία και η ιστορία της Ρώμης μέχρι την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας ένα και μόνο βιβλίο από το σύνολο των 142. Η σύγκριση με τον σύγχρονο του Διονύσιο τον Αλικαρνασέα, ο οποίος στη *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του πραγματεύεται την ίδια περίοδο σε τέσσερα βιβλία, είναι ιδιαίτερα εύλωτη και αποκαλυπτική. Αντίστροφα, ο Λίβιος αφιερώνει περισσότερο από το μισό του έργου του (βιβλία 58 - 133) στην περίοδο από τους Γράκχους μέχρι τη ναυμαχία του Ακτίου, δηλαδή στα χρόνια που, όπως ο ίδιος δηλώνει στην *Praefatio*, θα μπορούσαν να του δημιουργήσουν ψυχική αναστάτωση.

Η συγγραφή ρωμαϊκής ιστορίας *ab urbe condita* αποτελεί πραγματικά ένα γιγάντιο έργο — *immensum opus* και *labor*, όπως λέει ο ίδιος ο Λίβιος (4 - 5). Στην πρώιμη όμως αυτή φάση της συγγραφής ο ενθουσιασμός του ιστορικού, για τον οποίο μίλησα παραπάνω, επισκιάζει τις πραγματικές διαστάσεις του εγχειρήματος. Η αποκαλυπτική ομολογία του Λιβίου στο Προοίμιο του 31^{ου} βιβλίου δεν αφήνει καμιά αμφιβολία πως ο ιστορικός, παρασυρμένος από τον «έρωτα» για το θέμα του, ρίχτηκε κυριολεκτικά στα βαθιά νερά, υπερεκτιμώντας τις δυνάμεις του συγκριτικά με τον όγκο της δουλειάς που τον περίμενε. Στο Προοίμιο αυτό ο Λίβιος υπογραμμίζει την ανακούφισή του (*iuvat*) που κατόρθωσε να ολοκληρώσει την εξιστόρηση του Β' Καρχηδονιακού πολέμου και προσθέτει πως νιώθει σαν να είχε υποστεί και ο ίδιος τις ταλαιπωρίες (*labor*) και τους κινδύνους (*periculum*) που πέρασε ο ρωμαϊκός λαός στον πόλεμο με τον Αννίβα. Με αυτήν την έντονα συγκινησιακή φρασεολογία ο ιστορικός εξομοιώνει ουσιαστικά τις δοκιμασίες του πολέμου με το μόχθο της εξιστόρησής του. Στη συνέχεια, αφού ομολογήσει πως η απόφασή του να συγγράψει διεξοδικά *res omnes Romanas* ήταν παράτολμη (*ausus*), προχωρεί σε μian απροσδόκητη αλλά αποκαλυπτική παρομοίωση. «Αισθάνομαι» λέει «σαν κι αυτόν που πλη-

σιάζει με το πλοίο στα ρηγά, κι ύστερα πηδάει στη θάλασσα για να συνεχίσει με τα πόδια: μόνο που εγώ, όσο προχωράω προς την ακτή, νιώθω το βάθος του νερού να μεγαλώνει. Ολόδια το έργο μου, που νόμιζα στην αρχή πως λιγοστεύει, το βλέπω τώρα σιγά - σιγά να αυξάνεται». Τα συναισθήματα του Λιβίου στο απόσπασμα αυτό εγγιζουν, θα έλεγα, τα όρια του πανικού. Δυστυχώς, η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους του έργου του ιστορικού δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε συστηματικά την πορεία των ψυχολογικών και συγκινησιακών μεταπτώσεων του που έχουν την αφετηρία τους στο μέγεθος του εγχειρήματος. Όμως ένα σύντομο απόσπασμα από το Προοίμιο ενός πολύ μεταγενέστερου βιβλίου, που μας διέσωσε ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος²⁴, εμφανίζει μιαν εικόνα αλλιώς από αυτήν που είδαμε λίγο παραπάνω. Εδώ ο ιστορικός δείχνει να έχει ξεπεράσει — και δικαιολογημένα άλλωστε — το άγχος που τον διακατείχε στη διάρκεια της συγγραφής του Προοιμίου του 31^{ου} βιβλίου και να έχει επανακτήσει την αρχική (ανήσυχη, αλλά όχι καταθλιπτική) σχέση με το έργο του: «Έχω ήδη αποκτήσει αρκετή δόξα», σημειώνει ο ιστορικός, «και θα μπορούσα να ξελοστάσω μόνο που το ανήσυχο πνεύμα μου τρέφεται με την ιστορία που συγγράφω».

Όπως ανέφερα παραπάνω, ο Σαλλούστιος αναθεωρεί αργότερα την αρχική, απόλυτα εξιδανικευμένη εικόνα της ιστορίας της Ρώμης που εκθέτει στην «Αρχαιολογία» της μόνογραφίας του *De coniuratione Catilinae*. Κάτι ανάλογο παρατηρούμε και στον Λίβιο. Στην *Praefatio* (11 - 12) δηλαδή υπογραμμίζει με ιδιαίτερη έμφαση πως η εισβολή της *avaritia* και της *luxuria* στη Ρώμη υπήρξε πολύ πρόσφατο φαινόμενο (*tam serae... immigraverint... nuper...*). Επισημαίνω ειδικότερα ότι η λέξη *nuper*, την οποία ο ιστορικός χρησιμοποιεί στο σημείο αυτό για να χρονολογήσει την αρχή της παρακμής, προσδιορίζει στο υπόλοιπο έργο του χρονολογίες μέσα στον 1^ο αιώνα π.Χ.²⁵ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο ίδιος ο Λίβιος προειδοποιεί τον αναγνώστη για τη συγκινησιακή ατμόσφαιρα στην οποία εντάσσεται η εκτίμησή του αυτή, καθώς επισημαίνει ότι «μπορεί να τον παρασύρει ο έρωτας για το έργο που ανέλαβε»: *aut me amor suscepti negotii fallit...* Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι τα όσα λέει εδώ για τη χρονολόγηση της αρχής της παρακμής κονταροχτυπιούνται με τα όσα λέει στη συνέχεια του έργου του. Πράγματι, σύμφωνα με τον Λίβιο τα πρώτα συμπτώματα της *avaritia* στη Ρώμη εμφανίζονται το 485 π.Χ. Όσο για τη *luxuria*, αρκεί μόνο να αναφέρω ότι ήδη στη διάρκεια του Β' Καρχηδονιακού πολέμου είχε ψηφιστεί στη Ρώμη η *lex Oppia ad coercendam luxuriam muliebrem*, για τη διατήρηση της οποίας μάχεται με πάθος ο Κάτωνας ο πρεσβύτερος το 195 π.Χ. (34,1 κεξ.)²⁶.

Στο Προοίμιο του *Agricola* (3) ο Τάκιτος υπόσχεται να γράψει την ιστορία του Νέρβα και του Τραϊανού, δηλαδή σύγχρονη ιστορία. Στο Προοίμιο των *Historiae* ο στόχος αυτός του ιστορικού επαναβεβαιώνεται αλλά ταυτόχρονα τροποποιείται: η πραγματοποίησή του δηλαδή μετατίθεται στο αρκετά μακρινό μέλλον (*senectuti serousi*) και υποτάσσεται στην αποκαλυπτική προϋπόθεση ότι θα επαρκέσει ο χρό-

24. Για την άποψη ότι πρόκειται για το 121^ο βιβλίο βλ. Τ. J. Luce, *Livy: The Composition of his History*, Princeton 1977, 8, σημ. 17.

25. Βλ. R. B. Steele, «The Historical Attitude of Livy», *AJP* 25 (1904) 15 - 44, 36.

26. Βλ. Lintott, ό.π., σημ. 11.

νος της ζωής του ιστορικού (*si vita suppeditet*). Τέλος, στους *Annales* (3,24,3) η αρχική πρόθεση φαίνεται πως εγκαταλείπεται οριστικά: εκεί ο Τάκιτος ανακοινώνει ότι σχεδιάζει να συγγράψει την ιστορία του Αυγούστου εφόσον ολοκληρώσει τους *Annales* και εφόσον επαρκέσει η ζωή του. Η βαθμιαία υπαναχώρηση του Τακίτου από το αρχικό ιστοριογραφικό του πρόγραμμα είναι ένα πρόβλημα πολυσυζητημένο, που θα επιχειρήσω παρακάτω να το εντάξω στο γενικό πλαίσιο της λειτουργίας του συγκινησιακού στοιχείου στη ρωμαϊκή ιστοριογραφία.

Στο Προοίμιο του *Agricola*, όπως και στη συνέχεια της μονογραφίας αυτής, εμφανίζονται έντονα τα σημάδια της τραυματικής εμπειρίας που αποτέλεσε για τον Τάκιτο — αλλά και για άλλους συγγραφείς της εποχής — η τυραννία του Δομιτιανού. Και πρώτα - πρώτα, ο ιστορικός επιλέγει ως θέμα του τη συγγραφή της βιογραφία του πεθερού του με κίνητρο και την επιθυμία του να αποτίσει φόρο τιμής σε ένα από τα θύματα του αυτοκράτορα. Ανατρέχοντας, με αφετηρία το θέμα του, στην εποχή του Δομιτιανού (2 - 3) ο Τάκιτος αναδύει με έκδηλη και ζωντανή συγκίνηση πικρές μνήμες: τη θανάτωση των βιογράφων του Thrasea Paetus και του Helvidius Priscus και την παράδοση των έργων τους στην πυρά, την εκδίωξη των φιλοσόφων από τη Ρώμη, την κατάπνιξη της ελευθερίας του λόγου, τη δράση των καταδοτών. Σε ένα ξέσπασμα αυτοκριτικής ο Τάκιτος στιγματίζει την ανοχή που επέδειξε ο ίδιος και όσοι επέζησαν απέναντι στη βαρβαρότητα και στις αυθαιρεσίες του αυτοκράτορα.

Η αντιπαράθεση του ζοφερού παρελθόντος (εποχή του Δομιτιανού) προς το φωτεινό παρόν (εποχή του Νέρβα και του Τραϊανού) αποτελεί ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο του Προοιμίου του *Agricola* που έχει άμεση σχέση με το θέμα μας. Στο επίπεδο του ιστοριογραφικού προγράμματος η αντιπαράθεση αυτή εκφράζεται με δύο σκέλη - θέματα, δηλαδή την *memoriam prioris servitutis* και το *testimonium praesentium bonorum*, από τα οποία, όπως ήδη ανέφερα, το δεύτερο δεν υλοποιείται ποτέ. Η δυσκολία βρίσκεται στο να διακρίνει ο μελετητής αν υπάρχει μόνο βεβαιωμένη υπόσχεση για συγγραφή σύγχρονης ιστορίας²⁷ ή ταυτόχρονα και εξωραϊσμός του παρόντος. Στην απλούστερη περίπτωση το πρόβλημα είναι καθαρά ιστοριογραφικό: η οδυνηρή ανάμνηση του παρελθόντος παρασύρει τον ιστορικό να υποσχεθεί ότι θα γράψει σύγχρονη ιστορία από συγκεκριμένη σκοπιά, για να εγκωμιάσει δηλαδή την ευδαιμονία των καιρών. Η λυτρωτική ανακούφιση για την απαλλαγή από την τυραννία του Δομιτιανού — *nunc demum redit animus: 3,1* — ωθεί τον Τάκιτο στην εκτίμηση ότι η *felicitas temporum* πρέπει να αποτελέσει θέμα ιστορικού έργου. Στη σύνθετη περίπτωση το πρόβλημα είναι πολιτικό αλλά συναρτάται επίσης γενικότερα και με τη ρωμαϊκή ιστορική σκέψη. Η τραυματική εμπειρία του παρελθόντος οδηγεί συγκινησιακά τον ιστορικό στη βεβαιωμένη εκτίμηση πως ο Νέρβας πέτυχε να συμφιλιάσει τον *principatus* με την *libertas*, άποψη που θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αναθεωρείται στην πορεία της συγγραφικής δραστηριότητας του Τακί-

27. Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι η υπόσχεση του Τακίτου είναι συμβατική, ότι δηλαδή πρόκειται για μια παραδοσιακά καθιερωμένη εκδήλωση αβρότητας απέναντι στον αυτοκράτορα. Όμως τα παράλληλα χωρία που παρατίθενται αφενός δεν προέρχονται από τη ρωμαϊκή ιστοριογραφία και αφετέρου σε κανένα από αυτά δεν παρατηρούμε τη συγκινησιακά φορτισμένη ατμόσφαιρα του προοιμίου του *Agricola*.

του. Αυτός ο εξωραϊσμός του παρόντος δεν αντιστρέφει ουσιαστικά τη διαλεκτική αντιπαράθεση φωτεινό παρελθόν - ζοφερό παρόν που συναντήσαμε στον Σαλλούστιο και στον Λίβιο, δεδομένου ότι το στοιχείο της *libertas*, που διαφοροποιεί την καινούρια εποχή, συνιστά εδώ τη μυθολοποιημένη πεμπτουσία της ρωμαϊκής δημοκρατίας του παρελθόντος που ανακυκλώνεται στο συγκεκριμένο παρόν, προφανώς ως συγκινησιακή αντιστάθμιση οδυνηρών διωμάτων²⁸. Ήδη στο Προοίμιο του *Agricola* (3,1) αναφέρεται πως η *libertas* και ο *principatus* ήσαν παλιότερα *res dissociabiles*²⁹. αργότερα, στο Προοίμιο των *Historiae*, η ρωμαϊκή ιστορία και η ρωμαϊκή ιστοριογραφία διχοτομούνται στην περίοδο πριν και μετά το Άκτιο με κριτήριο το στοιχείο της *libertas* και η ιστορική έρευνα του Τακίτου φαίνεται να προσανατολίζεται τελικά στην περίοδο εκείνη που συντελέστηκε η πολιτειακή μεταβολή (*Ann.*3,24,3), δηλαδή ουσιαστικά στη διερεύνηση των αιτιών που οδήγησαν στην απώλεια της *libertas*.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

---

28. Η έννοια της *libertas* στον Τάκιτο έχει γίνει το αντικείμενο αντικρουόμενων ερμηνειών (για μια ισορροπημένη παράθεση των σημασιολογικών αποχρώσεων του όρου στο έργο του ιστορικού βλ. Ducos, ό.π.). Το σίγουρο είναι πάντως ότι ο Τάκιτος δεν ευαγγελίζεται σε καμιά περίπτωση την επιστροφή στη δημοκρατία. Από την άλλη πλευρά όμως η *libertas*, είτε στο πλαίσιο των πολιτικών δικαιωμάτων είτε στο πλαίσιο της ατομικής συμπεριφοράς, λειτουργεί σε αντιπαράθεση με τον *principatus* και τον εκφραστή του, δηλαδή τον αυτοκράτορα. Η συμφιλίωση της *libertas* με τον *principatus* που μας απασχολεί εδώ είναι σίγουρα πρόβλημα πολιτικό και προϋποθέτει τη σύλληψη της *libertas* έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο της δημοκρατίας. Με τη φράση «μυθολοποιημένη πεμπτουσία» προσπαθώ να αποδώσω αυτό ακριδώς το περιεχόμενο του όρου και ταυτόχρονα να εντάξω την ιστορική σκέψη του Τακίτου στην παράδοση της ρωμαϊκής ιστοριογραφίας, που τείνει να απομονώνει και να μυθολογεί στοιχεία του παρελθόντος.

29. Το επίθετο *dissociabilis* είναι ένας εξαιρετικά emphaticός όρος που, όπως είναι γνωστό, απαντά μία μόνο φορά προηγουμένως, και συγκεκριμένα στον Οράτιο (*Od.* 1,3,22), όπου δηλώνει το χωρισμό της στεριάς από τη θάλασσα· βλ. Nisbet - Hubbard, *ad loc.*